

RAST JE VIŠE OD SAMOG RASTA

ISTRAŽIVANJE NOVIH MOGUĆNOSTI
ZA ŽENE U SEKTORU LEKOVITIH
AROMATIČNIH BILJAKA I NEDRVNIH
ŠUMSKIH PROIZVODA

MART 2021

FINANSIRANO
OD STRANE

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

U KONZORCIJUMU SA

swisscontact

RAZVOJ I OBJAVLJIVANJE OVOG DOKUMENTA PODRŽALA JE ŠVAJCARSKA AGENCIJA ZA RAZVOJ I SARADNJU (SDC) KROZ PROJEKAT PROMOVISANJE ZAPOSŁJAVANJA U PRIVATNOM SEKTORU (PPSE), KOJI SPROVODI SWISSCONTACT U KONZORCIJUMU SA INSTITUTOM RIINVEST. SADRŽAJ OVOG DOKUMENTA ISKLJUČIVA JE ODGOVORNOST PPSE-A I NE MORA NUŽNO PREDSTAVLJATI STAVOVE SDC.

SADRŽAJ

01. Uvod	6
02. Kontekst	8
03. Sektor lekovitih aromatičnih biljaka i nedravnih šumskih proizvoda na Kosovu	12
3.1 Kako trenutno stvari stoje u sektoru LAB-a i NDŠP-a	12
3.2 Faktori uspeha i izazova sektora	14
04. Žene u sektoru LAB-a i NDŠP-a	17
4.1 Prikupljanje NDŠP-a i kultivacija LAB-a	18
Izazovi sa kojima se suočavaju kultivatori/prikupljači	19
Mogućnosti i potrebna podrška	20
4.2 Sabirni centri, grupiranje i obrada biljaka i voća	22
Izazovi sa kojima se suočavaju sabirni centri	22
Mogućnosti za sabirne centre	23
4.3 Prerađivačke/Izvozne kompanije	23
Izazovi sa kojima se suočavaju prerađivački centri	23
Mogućnosti za prerađivačke kompanije	24
0.5 Aneks	27

LISTA FIGURA

Figura 1

Zaposlenost u sektoru LAB-a i NDŠP-a

Figura 2

Žene kao udeo zaposlenih pojedinaca u sektoru LAB-a i NDŠP-a

LISTA TABELA

Tabela 1

Ključni pokazatelji tržišta rada

Tabela 2

Ključni pokazatelji tržišta rada prema polu

Tabela 3

Stopa zaposlenosti prema nivou obrazovanja na osnovu pola

Tabela 4

Stopa zaposlenosti prema starosnoj grupi na osnovu pola

Tabela 5

Stepen visokog obrazovanja (% starost 30-34)

Tabela A 1

Lista intervjuja

Tabela A 2

Lista učesnika u fokus grupama

Tabela A 3

Najviši nivo obrazovanja radno sposobnog stanovništva na osnovu pola

SPISAK SKRAĆENICAS

ABD Anketa o budžetu domaćinstava

SIK Sistem interne kontrole

KAS Kosovska Agencija za Statistiku

ARS Anketa o radnoj snazi

MPŠP Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja

LAB Lekovito i aromatično bilje

MCC LFTUS Anketa o radnoj snazi i korišćenju vremena koju je naručio Millenium Challenge Corporation

IBF Identifikacioni broj farmera

NDŠP Nedrvni šumski proizvodi

PPSE Promovisanje Zapošljavanja u Privatnom Sektoru

APPŽU Anketa o pregledu prihoda i životnih uslova

01

UVOD

Kratak pregled ekonomske situacije u ruralnim oblastima

Iako je ekonomski rast Kosova stabilan, u proseku se procenjuje na 4% (Svetska banka, 2017), siromaštvo ostaje visoko. To je izraženije u ruralnim oblastima, s obzirom na to da je veća verovatnoća da će se u tim područjima naći veća domaćinstva. Na osnovu podataka Ankete o budžetu domaćinstava (APD), procenjuje se da 18% stanovništva Kosova živi ispod linije siromaštva, a 5,1% stanovništva ispod granice krajnjeg siromaštva.¹

Ekonomski rast Kosova nije se pretvorio u otvaranje novih radnih mesta. Kao rezultat, u 2019 godini bilo je zaposleno samo 30,1% radno sposobnog stanovništva (15-64 godine). Stopa neaktivnosti na Kosovu ostaje izuzetno visoka, zabeležena na 58,5%. Usred ove niske stope aktivnosti, stopa nezaposlenosti iznosila je 25,7%, sa blagim promenama tokom godina.

Prema najnovijem istraživanju radne snage Kosovske agencije za statistiku za 2020 godinu, dve trećine stanovništva je radno sposobnog doba. Zaposlene žene su 14,4%. Prema ovom izveštaju, stopa neaktivnosti je veoma visoka, posebno kod žena procenjenih na 78,5%. Prema anketama KAS-a tokom godina, žene na Kosovu poseduju manje od 10% od ukupnog broja registrovanih preduzeća. Ova preduzeća su uglavnom mikro i mala i posluju u sektorima sa manjim potencijalom za rast, pre svega u uslugama i trgovini.

Poljoprivredni sektor i dalje ostaje visok prioritet za Vladu Kosova (Program ekonomskih reformi 2020-2022). Postoje različite procene zaposlenosti u poljoprivredi¹: 25% je prijavljeno u Zelenom izveštaju Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja za 2018 godinu, dok je slična procena (21,7%) prijavljena u velikom istraživanju iz 2017. godine, koje je promenjeno na 19,2% u anketi 2019 godine, oba od Kosovske agencije za statistiku. Ovi podaci sugerišu da je poljoprivreda važan i strateški ekonomski sektor za zemlju.

¹ Prema istraživanju prihoda i životnih uslova (SILC) za 2018. godinu, 47,3% domaćinstava ne bi moglo da podnese neočekivani trošak od 100 evra iz sopstvenih sredstava (KAS, 2020).

² Model rasta Kosova nije u celini praćen novim radnim mestima još od 2019 godine, samo 30,1% radno sposobnog stanovništva bilo je zaposleno i samo 40,5% bilo je aktivno na tržištu rada a 25,7% nezaposleno.

U okviru poljoprivrednog sektora, prema Zelenom izveštaju za 2019. godinu, sektor organske poljoprivrede lekovitog i aromatičnog bilja objedinjen je u uzgoju i sakupljanju. U 2018 godini statistika pokazuje da je ukupno uzgajano 424,10 ha lekovitih i aromatičnih biljaka u poređenju sa 170 ha 2017 godine. U 2018 godini bilo je 35 sertifikovanih kompanija u poređenju sa 5 u 2017 godini; Za sakupljanje lekovitog bilja i divljeg voća certificirano je 373.488 ha; a bilo je 45 sabirnih centara širom Kosova. Ovaj sektor ima snažan izvozni potencijal, uglavnom u obliku poluproizvoda. Najveći udeo izvoza (95%) ostvaren je u Nemačkoj, Austriji, Švajcarskoj, sa novim tržištima iz godine u godinu.

Sektor koji se širi takođe je potvrđen izveštajem Asocijacije ORGANIKA o situaciji u 2019 godini, izveštavajući da je sveukupno sektor nedrvnih šumskih proizvoda (NDŠP) i lekovitog i aromatičnog bilja (MAP) pokazao pozitivan napredak.

Donatorska podrška sektoru bila je od velike važnosti, posebno za investicije, razvoj kapaciteta i olakšavanje umrežavanja za promociju izvoza. Velika većina sabirnih centara i prerađivačkih kompanija, izjavila je da su ih podržali pre svega donatori: Evropska komisija, Švajcarska agencija za razvoj i saradnju, USAID, GIZ. Ispitanici (žene poljoprivrednice intervjuisane za potrebe ovog izveštaja) tvrde da je samo nekolicina imala koristi od MPŠRR-a i nemaju informacije da li je neko imao koristi od opštinskih fondova.

Opšta slika MAP-ova i sektora NDŠP-a

Ključni akteri u sektoru MAP-a i NDŠP-a su sakupljači, kultivatori, sabirni centri i prerađivačke kompanije. Nakon berbe iz divljine ili uzgoja, lekovite aromatične biljke (LAB) i nedrvni šumski proizvodi (NDŠP) dostavljaju se sveži ili osušeni u sabirne centre. Jednom kada sabirni centri sakupe LAB-ove i NDŠP-ove od poljoprivrednika i sakupljača, u tim centrima se odvija osušena i privremeno uskladištena, vrlo retka poluprerada (Boor, 2019). Osušeni LAB-ovi i NDŠP-ovi prevoze se u prerađivačke kompanije, koje su takođe uključene u izvoz. Kompanije za preradu i izvoz obavljaju dalju pripremu, poput sortiranja, sečenja, odvajanja stabljike i lišća, itd., Nakon čega se uglavnom izvoze na međunarodna tržišta i u maloj meri prodaju na domaćem tržištu (Boor, 2019).

U ovom lancu vrednosti, u apsolutnom iznosu, žene čine najveći deo radne snage, posebno kao sakupljači / kultivatori. Sektor zapošljava žene iz ruralnih područja koje imaju ograničen pristup tržištu rada i

s obzirom na niži nivo obrazovanja imaju ograničene mogućnosti za pronalaženje posla. Prethodne studije (Swisscontact - PPSE, 2015) pokazale su da je angažovanje žena u tom sektoru imalo i finansijske i nefinansijske koristi. Zarada od njihove aktivnosti u sektoru doprinela je osnaživanju žena u domaćinstvu i zajednici, daljim podsticanjem drugih žena da se pridruže tom sektoru. S obzirom na njihov angažman u sektoru i dobijene koristi, ova studija ima za cilj dubinsko proučavanje uloge / doprinosa žena u LAB i NDŠP sektoru, prikupljanje informacija o preprekama za njihov razvoj u sektoru i procenu mogućnosti dostupnih u sektoru..

Metodologija izveštaja

Iako su prethodne studije prikupljale podatke putem kvantitativnih istraživačkih instrumenata, ova studija se oslanja isključivo na kvalitativne instrumente, naime primenom dubinskih intervjua i diskusija u fokusnim grupama. Ovaj pristup omogućava ne samo prikupljanje informacija, već i pažljivo posmatranje uticaja koji sektor ima na život žena i njihovo blagostanje. Za ovo istraživanje obavljena su 22 intervjua sa 12 preduzeća i sabirnih centara, 7 sa ženama kultivatorima i 3 zaposlena (tabela A1 u prilogu), a 10 predstavnika je učestvovalo u diskusijama fokus grupa (tabela A2). Jedna diskusija u fokus grupi sprovedena je sa ženama koje su bile ili vlasnice / suvlasnice ili menadžeri preduzeća ili sabirnih centara, a druga fokus grupa je vođena sa muškarcima kao vlasnicima preduzeća ili sabirnih centara. Diskusije sa ovom drugom grupom pokazale su se od velike važnosti jer su svoje iskustvo podelile sa ženama sakupljačima / kultivatorima, sabirnim centrima i prerađivačkim kompanijama u vlasništvu žena. Na kraju je organizovan sastanak za diskusiju sa izvršnim direktorom Kosovske agencije za ravnopravnost polova.

apiranje izveštaja:

Izveštaj je organizovan na sledeći način. Poglavlje 2 daje pregled ekonomske situacije, uslova na tržištu rada i raspravlja o ulozi neplaćenog porodičnog rada i poljoprivrednog sektora u ekonomiji. Ovo poglavlje postavlja scenu pružajući pregled barijera za žene na tržištu rada i njihov angažman u ruralnoj poljoprivredi. Korišćenje sekundarnih podataka, poglavlje 3 opisuje sektor LAB-ova i NDŠP-a. U poglavlju 3, oslanjajući se na informacije prikupljene tokom ovog istraživanja, predstavljena je rasprava o faktorima uspeha, izazovima i mogućnostima za sektor. Poglavlje 4 usredsređeno je na istraživanje uloge žene u svakom od lanaca vrednosti i identifikuje izazove koji odvrćaju njihov razvoj. U ovom poglavlju su predstavljene preporuke u obliku mogućnosti, kao ključne poruke vladi i donatorskoj zajednici koja podržava sektor.

Zahvalnica

Ovaj izveštaj je napisala Ardiana Gashi, na osnovu istraživanja kojeg su uradile Ardiana Gashi i Albulena Jahja, uz podršku PPSE tima.

02

KONTEKST

Nevolje zbog nezaposlenosti

Visoka stopa neaktivnosti ostaje jedan od najvažnijih izazova na kosovskom tržištu rada, u proseku procenjenih na 60% (Tabela 1). Stopa zaposlenosti tokom ovog perioda ostala je niska, sa vrlo malim poboljšanjima. Veliki broj (63,6%) nezaposlenih izvestio je da je nezaposlen duže od 12 meseci, pri čemu je gotovo 80% onih starih od 35-39 godina nezaposleno duže od godinu dana. Kosovo ima mlado stanovništvo sa velikom demografskom dividendom (Cojojaru, 2017), ali zbog nedostatka radnih mesta, ova imovina ostaje uglavnom neiskorišćena, sa stopom nezaposlenosti od čak 49,4% u 2019 godini, sa blagim poboljšanjima tokom godina. Pored toga što su odvojeni od tržišta rada, mladi na Kosovu su odvojeni i od sistema obrazovanja i obuke, pri čemu skoro jedna trećina nije u radnom odnosu, u obrazovanju ili obuci.

63.6%
nezaposlenih izvestio je da je nezaposlen duže od 12 meseci.

80%
onih starih od 35-39 godina nezaposleno duže od godinu dana.

49.4%
u 2019 godini, sa blagim poboljšanjima tokom godina.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Stopa učešća radne snage	36.9	40.5	41.6	37.6	38.7	42.8	40.9	40.5
Stopa neaktivnosti	63.1	59.5	58.4	62.4	61.3	57.2	59.1	59.5
Odnos zaposlenosti i broja stanovnika (stopa zaposlenosti)	25.5	28.4	26.9	25.2	28.0	29.8	28.8	30.1
Stopa nezaposlenosti	30.9	30.0	35.3	32.9	27.5	30.5	29.6	25.7
Stopa nezaposlenosti mladih (15-24 godina)	55.3	55.9	61.0	57.7	52.4	52.7	55.4	49.4
Udeo omladinske populacije (15-24 godina)	35.1	35.3	30.2	31.4	30.1	27.4	30.1	32.7
Ranjivo zaposlenje (samozaposleni bez zaposlenih i neplaćeni porodični radnici)	16.8	23.6	24.9	22.7	22.9	23.1	19.6	18.8
Neformalna zaposlenost (% bez ugovora o radu)	16.6	18.0	15.5	15.5	26.3	21.5	14.0	13.4
Privremena zaposlenost	73.0	68.2	71.6	72	70.5	70.6	74.5	54.7

Tabela 1: Ključni pokazatelji tržišta rada Izvor: KAS, Anкета o radnoj snazi 2012-2019.

Pored poteškoća u pronalaženju posla na Kosovu, postoji i veliko nezadovoljstvo radnika uslovima rada na Kosovu. Nedavna studija (EPPC, 2020) otkrila je da 60% zaposlenih Kosovara nije bilo zadovoljno svojim poslom, a nezadovoljstvo platom kao najčešće citiranim razlogom (59%). Niske zarade smatraju se ključnim odrednicama visokog siromaštva zaposlenih, procenjenog na 15,2% u 2017 godini (Hadžikadrija, 2019).

U svrhe ovog izveštaja, iako je Kosovska agencija za statistiku zvanična institucija koja ima mandat da izveštava o statistici tržišta rada, uputićemo se na Anketu o radnoj snazi i korišćenju vremena koju je naručio Millennium Challenge Corporation (MCCLFTUS). To je zato što je MCC LFTUS dizajniran da obuhvati pojedince na margini, koje je lako klasifikovati kao neaktivne ako ispitanici nisu na odgovarajući način ispitivani o njihovom statusu radne snage (Siddiqui et al. 2017). MCC LFS je uspeo da obuhvati više poljoprivrednih radnika, procene zaposlenosti i stope aktivnosti bile su veće (43,1%, odnosno 42,8%, dok je stopa nezaposlenosti bila niža od 16,7%. Ova studija sugerise da je bavljenje poljoprivredom važna aktivnost za ekonomiju, ali koja uglavnom ostaje nedovoljno prijavljena i proučena.

Prema MCC LFTUS u 2017 godini, stopa zaposlenosti iznosila je 41,1% u ruralnim i 39,3% u urbanim sredinama, dok su stope nezaposlenosti bile 21, odnosno 15%. Iako je KAS LFS zabeležio neformalno zapošljavanje na 21,5% u 2017 godini, dok je MCC LFTUS izvestio da 40,8% radnika nije imalo pisani ugovor o radu.

Prema nalazima ankete MCC LFTUS, stopa nezaposlenosti mladih u 2017 godini iznosila je 29,2%, što je znatno niže od 52,4% procenjenih prema ARS 2016 godine. Pronađena je jedna zapanjujuća razlika u pogledu stope aktivnosti žena, prijavljene od 18,6% iz KAS LFS i 33% prema MCC LFTUS istraživanju. Ovo je važna razlika u apsolutnom smislu, koja ukazuje da je jedna trećina žena bila aktivna, u poređenju sa manje od svake pete, kako izveštava KAS. Ova razlika opet potiče iz činjenice da je veća verovatnoća da će žene biti neplaćeni porodični radnici i da je stoga više njih obuhvaćeno u MCC LFTUS.

Na tržištu rada na Kosovu postoji snažna rodna podela, a žene su u nepovoljnom položaju (Tabela 2). Važno je napomenuti da se stečeno obrazovanje na Kosovu znatno popravilo, posebno među ženama (Tabela A3). Prema kosovskom ARS, udeo stanovništva starosti 30-34 godine sa tercijarnim obrazovanjem povećao se sa 9,3% u 2012 godini na 20,9% u 2018 godini, sa 6,5% u 2012 godini na 20,8% u 2018 godini za žene, u poređenju sa 12,1% kod muškaraca u 2012 na 20,9% u 2018 godini (Tabela A3. Uprkos ovim poboljšanjima, nivo obrazovanja žena u radnoj dobi je niži u odnosu na muškarce. Na osnovu rezultata istraživanja MCC LFTUS, u 2017 godini, oko 60% žena u radnom dobu imalo je manje od srednjeg obrazovanja u poređenju sa 33% muškaraca (Tabela 2).

	2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Stopa učešća radne snage	55.4	17.8	60.2	21.1	61.8	21.4	56.7	18.1	58.3	18.6	65.3	20.0	63.3	18.4	59.7	21.1
Stopa neaktivnosti	44.6	82.2	39.8	78.9	38.2	78.6	43.3	81.9	41.7	81.4	34.7	80.0	36.7	81.6	40.3	78.9
Odnos zaposlenosti i broja stanovnika (stopa zaposlenosti)	39.19	10.7	44.	12.9	41.3	12.5	38.7	11.5	43.0	12.7	46.6	12.7	45.3	12.3	46.2	13.9
Stopa nezaposlenosti	28.1	40.0	26.9	38.8	33.1	41.	31.8	36.6	26.2	31.8	28.7	36.6	28.5	33.4	22.6	34.4
Stopa nezaposlenosti mladih(15-24 godina)	52.0	63.8	50.4	68.4	56.2	71.7	54.2	67.2	47.2	65.4	48.4	63.5	51.5	64.7	44.1	60.3
Zaposleni	71.4	86.4	66.5	78.3	65.0	78.9	68.6	79.4	67.7	77.9	66.3	78.3	70.5	80.6	70.1	83.1
Samozaposleni sa zaposlenima	10.1	2.1	8.3	2.6	8.2	2.1	7.5	1.9	8.3	3.2	9.4	3.3	9.3	2.2	9.6	2.9
Samozaposleni bez zaposlenih	12.6	6.2	17.2	10.0	17.9	11.5	15.7	11.9	15.9	11.8	16.6	10.8	14.5	11.5	14.9	8.9
Neplaćeni porodični radnici	5.8	5.4	7.9	9.1	8.9	7.4	8.2	6.8	8.1	7.1	7.7	7.6	5.7	5.6	5.4	4.9

Tabela 2: Ključni pokazatelji tržišta rada prema polu Izvor: KAS, LFS 2012-2019

Razlike u polnom zapošljavanju uočene su na svim nivoima obrazovanja (Tabela 3). U 2019 godini stopa zaposlenosti muškaraca sa tercijarnim obrazovanjem bila je za 23 procentna poena veća od žena (73,1% i 49,9%, respektivno). To sugerira da će razlike u polovima preovladavati u budućnosti, usred povećanog obrazovanja žena poslednjih godina.

	2018		2019	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Bez formalnog obrazovanja	7.3	2	5.2	3.2
Osnovno	22.1	3.2	27.6	4.1
Srednje obrazovanje, stručno	49.1	15.2	50.1	14.8
Srednje obrazovanje, gimnazija	50.6	10	42.4	13.6
Treći stepen	74.9	54.3	73.1	49.9

U 2019 GODINI STOPA ZAPOSLENOSTI MUŠKARACA SA TERCIJARNIM OBRAZOVANJEM BILA JE ZA 23 PROCENTNA POENA VEĆA OD ŽENA (73,1% I 49,9%, RESPEKTIVNO)

Tabela 3: Stopa zaposlenosti prema nivou obrazovanja, prema polu Izvor: KAS, LFS 2018 i 2019

Iako su stope zaposlenosti niske u svim starosnim grupama, najniže stope se primećuju kod žena starijih od 44 godine (Tabela 4).

	2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
15-24	14.4	4.6	15.1	4.6	13.4	4.2	12.9	3.7	15.2	4.4	16.7	5.2	14.6	4.9	18.6	7.1
25-34	45.8	14.3	52.1	16.4	48.8	15.5	42.6	14.4	48.3	17.0	53.3	14.9	50.3	16.0	52.4	18.5
35-44	56.4	14.0	61.8	16.2	60.0	15.7	56.6	15.1	61.8	16.9	66.2	16.8	64.3	16.7	62.4	18.5
45-54	59.0	14.2	62.7	18.7	58.7	18.0	56.8	17.5	61.7	17.7	65.4	16.9	65.9	14.5	63.3	15.7
55-64	44.5	7.9	50.4	12.2	47.2	13.4	45.2	9.6	49.4	10.0	52.0	12.4	51.6	11.8	53.7	11.6
Total 15-64	39.9	10.7	44.0	12.9	41.3	12.5	38.7	11.5	43.0	12.7	46.6	12.7	45.3	12.3	46.2	13.9

Tabela 4: Stopa zaposlenosti prema starosnoj grupi, prema polu Izvor: KAS, LFS 2012-2019

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Svi	9.3	12.0	14.8	17.2	19.1	21.8	20.9
Muškarci	12.1	14.2	16.6	19.5	18.9	22.4	20.9
Žene	6.5	9.9	13.0	14.7	19.4	21.2	20.8

Tabela 5: Stepenn visokog obrazovanja (% starost od 30-34), Izvor: KAS, Anketa o radnoj snazi, preuzeto od ETF

POLJOPRIVREDA GDE SU ŽENE

Prema MCC LFTUS doprinos poljoprivrednog sektora zapošljavanju žena je veći - sa 33,3% zaposlenih žena u poljoprivredi, za razliku od 17,6% zaposlenih muškaraca. Nalazi ankete sugerišu da je 34,7% zaposlenih ranjivo, tj. samozaposleno bez zaposlenih ili kao neplaćeni porodični radnik, što je više od udela prijavljenog u ARS-u ASK (22,9%). Ranjivo zapošljavanje je zastupljenije među ženama: 46% u poređenju sa 30,7% muškaraca. Ne iznenađuje da je najviši nivo ranjive zaposlenosti bio u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu (92,6%) i aktivnostima domaćinstava kao poslodavaca (89,8%). Raščlanjeno prema lokaciji, ranjivo zapošljavanje žena u ruralnim područjima činilo je 58,8% u poređenju sa muškarcima u ruralnim oblastima 33,3%. U urbanim sredinama udeo je 12,5% žena i 20% muškaraca. Studija MCC LFTUS otkrila je da je oko 23,0% zaposlenih lica neplaćeni porodični radnik (u poređenju sa 7,9% prikazanim sa KAS LFS). Neplaćeni porodični rad prisutniji je među nisko obrazovanim pojedincima koji čine 81,7% zaposlenih bez obrazovanja; 81,3% onih sa osnovnim obrazovanjem, 55,5% onih sa nižim srednjim obrazovanjem i sa vrlo malim udelom među onima sa terciarnim obrazovanjem (Tabela A4).

**DA REZIMIRAMO,
PODACI PREDSTAVLJENI U OVOM
POGLAVLJU I ODGOVARAJUĆIM
ANEKSIMA OTKRIVAJU DA JE
PRISTUP ŽENA TRŽIŠTU RADA
OGRANIČEN I DA PREVLADAVA NA
SVIM NIVOIMA OBRAZOVANJA.**

Pronalaženje zaposlenja u ruralnim područjima je teže, dok angažovanje u obliku neplaćenog porodičnog rada značajno doprinosi zapošljavanju, posebno za žene. Podaci takođe sugerišu da su poslovi na Kosovu lošeg kvaliteta, u pogledu plata i drugih uslova rada. S obzirom na to da žene u ruralnim područjima karakterišu niži nivoi obrazovanja i ograničen pristup tržištu rada, analiza sugeriše da je poljoprivredni sektor važan sektor za žene, koji ih podržava da se prilagode poslovnim i kućnim poslovima i zarade.

03

SEKTOR LEKOVITIH AROMATIČNIH BILJAKA I NEDRVNIH ŠUMSKIH PROIZVODA NA KOSOVU

3.1 Kako trenutno stvari stoje u sektoru LAB-a i NDŠP-a

Da bi se opisao sektor lekovitih aromatičnih biljaka (LAB) i nedrvenih šumskih proizvoda (NDŠP), informacije su izdvojene iz dva izveštaja koja je pripremio sektorsko udruženje ORGANIKA: jedan koji se odnosi na 2017 godinu, a drugi na 2018 godinu. NDŠP i LAB predstavljaju važan klaster poljoprivrede zbog visokog izvoznog potencijala, dobrih klimatskih uslova i duge tradicije u sektoru. U 2018 godini izvoz NDŠP i LAB-a iznosio je 6,3 miliona evra, sa velikim potencijalom za rast zbog tržišnih veza koje su već uspostavljene sa ključnim tržištima EU, pre svega Nemačkom, Italijom i Austrijom. Prema nedavnoj proceni lanca vrednosti koju je sproveo GIZ (Boor, Lanac vrednosti i tržište za LAB-a na Kosovu, 2019, Priština), EU predstavlja najveće jedinstveno komercijalno tržište biljnih lekova na svetu, uvozeći godišnje 150.000 tona (sirovina) lekova postrojenja u iznosu od 425 miliona evra (Udruženje ORGANIKA, 2020). Nemačka je lider na tržištu EU, uvozi 65.000 tona godišnje u iznosu od 201 miliona evra. Prema nedavnoj GIZ-ovoj studiji o lancu vrednosti i tržištima za LAB-ove (Boor, 2019), postoji oko 7.500 sakupljača NDŠP, oko 700 poljoprivrednika koji obrađuju poljoprivredne proizvode i 50 sabirnih centara i 10 kompanija koje se bave izvozom.

U 2018 godini bilo je 862 hektara obrađenih LAB-ova, proizvevši 537 tona robe, sa 26 različitih gajenih useva; Prikupljeno je 39 različitih NDŠP (Udruženje ORGANIKA, 2020). Sektor je proširio ukupan broj zaposlenih i svoje kapacitete. U 2018 godini došlo je do povećanja kapaciteta instaliranih sušara za 545m² (povećanje od 35%) sa ukupnom površinom instaliranih sušara od 1.993m², od čega su 640m² sušare za plastenike (prirodne sušare). Dnevni kapacitet svih sušara u sektoru je 72 tone / dan, ali zbog sezonalnosti godišnja upotreba kapaciteta sušare iznosi samo 19,3%. Od ukupne površine udarnih tunela (-40 ° C) od 448m², kapaciteta za obradu 80 tona robe dnevno, iskorišćeno je samo 28%. Takođe se primećuje povećana upotreba udarnih tunela za 103% u 2018 godini.

U 2018 godini od nekoliko farmera i sabirnih centara prikupljeno je 2.088 tona NDŠP, što je rezultiralo sa ukupno 2.896 ugovora, a 55% je isporučeno od farmera bez ugovora. Količina ukupno prikupljenih NDŠP smanjila se za 11% ili 269 tona u 2018. godini, uz pad od 220 tona pečurki i pad od 156 tona kleke. Ukupna količina gajenih LAB-ova u 2018 godini iznosila je 537 tona, koja je obrađena na površini od 862 Ha. Površina obrađenih LAB-ova bila je četiri puta veća od one u 2017 godini, povećanje za 604 ha ili za 234% -u više obrađenih površina, dok je količina obrađenih LAB-ova porasla za 329 tona ili sa porastom od 158% u odnosu na 2017 godinu. Još jedna važna karakteristika sektora LAB-a je da je 91% gajenih LAB-ova organsko (Udruženje ORGANIKA, 2020). U 2018 godini bilo je 37 NDŠP i 23 gajene kulture.

Sve u svemu, ovi podaci sugerišu da se sektor širi u pogledu gajenih količina, zaposlenosti i svojih kapaciteta. Međutim, zabrinjavajuće je nizak nivo iskorišćenja kapaciteta, koji zahteva rešavanje s obzirom na raspoloživi tržišni prostor za NDŠP i LAB-ove na nacionalnom i međunarodnom tržištu.

O R G A N I K

3.2 Faktori uspeha i izazovi sektora

U ovom delu dat je rezime ključnih faktora uspeha i izazova. Ključni faktori uspeha sektora smatraju se sledećim:

- **Organska proizvodnja, koja Kosovo kvalifikuje za jednog od najboljih izvođača (ovo je izjavilo nekoliko intervjuisanih)**
- **Održan kvalitet u lancu vrednosti**
- **Podrška donatorskih organizacija u investicijama, izgradnji kapaciteta i umrežavanju**
- **Učešće na sajmovima i studijskim posetama, što je učesnicima omogućilo da identifikuju najbolje prakse, mogućnosti i uspostavljanje mreža**
- **Nezadovoljena potražnja za LAB-ovima i NDŠP na Kosovu i van njega**
- **Dobre cene na lokalnom i međunarodnom tržištu**
- **Zainteresovani izvođači za izvoz**
- **Sektor je dobro organizovan i akteri u lancu vrednosti podržavaju jedni druge. Ovo je objašnjeno činjenicom da postoji opseg za sve, a poboljšanja u jednoj fazi / procesu doprinose sledećim fazama / procesima. Izvozne kompanije podržale su poljoprivrednike opremom i pristupom bespovratnim sredstvima**
- **Povećano interesovanje za sektor, prvenstveno među ženama na selu za kultivaciju i muškarcima na selu za sakupljanje**
- **Sektor ima snažno udruženje ORGANIKA, koje se takođe glasno zalaže za vladu za LAB-ove i NVFP-ove, pruža ažurirane informacije o sektoru i olakšava učešće članova na međunarodnim sajmovima i studijskim posetama; i**
- **Usluge sertifikacije koje pružaju lokalni entiteti nedostaju na Kosovu, kao što se izveštava i u Zelenom izveštaju za 2019. godinu za 2018 godinu.**

Na Kosovu, u odsustvu lokalnog kontrolnog tela, sertifikaciju organskih proizvoda vrše dva međunarodna tela za sertifikaciju: Albinspekt iz Albanije i K-Check P.C iz Grčke. Zeleni izveštaj MPŠSR-a 2018 priznaje da su troškovi sertifikacije prilično visoki, što takođe utiče na troškove proizvodnje. Zbog toga je bez ikakve finansijske podrške poljoprivrednicima koji se bave organskom proizvodnjom veoma teško da sami snose sve troškove proizvodnje.

Međutim, sektor ostaje odvrćen od prethodno utvrđenih barijera, među kojima su glavne:

- **Prepreke pristupu finansijama, posebno zbog nedostatka kolaterala kao posledice nedostatka vlasništva nad zemljištem**
- **Nedostatak vladinih grantova zbog oštih kriterijuma za prihvatne centre i nema pristupa za kultivatore / fizička lica**
- **Visoke kamatne stope banaka i drugih finansijskih institucija. Kako su izvestili učesnici diskusija u fokus grupama, visoka kamata predstavljala je ozbiljnu prepreku za njihovo poslovanje i izvor stresa za njih lično**
- **Nedostatak finansijskih instrumenata za rešavanje nedostatka novčanog toka povezanog sa sezonalnošću sektora**
- **Nemogućnost kupovine nove opreme, verovatno je da je produktivnost u čitavom lancu vrednosti manja od optimalne**
- **Prekidi u energiji, koji povećavaju troškove rada, ali i oštećuju proizvode**
- **Skupi postupak sertifikacije, koji ako se ne subvencionise, za većinu poljoprivrednika je nepristupačan. Sertifikacija je prepreka za ostvarivanje koristi od subvencija MPŠSR. Kao što je objašnjeno u Zelenom izveštaju za 2019. godinu, za 1 ha lekovitog i aromatičnog bilja osnovna subvencija iznosi 0,00 € / ha, ali ako poljoprivrednik dobije sertifikat za organsku proizvodnju, dobija 500 € / ha. Korisnici su poljoprivrednici koji su zasadili / obradili najmanje 0,10 ha poljoprivrednih kultura i za koje poseduju sertifikat o sertifikatu za organsku proizvodnju**
- **Skupa laboratorijska ispitivanja koja se moraju obaviti u inostranstvu. Laboratorija u Peći ne vrši sve vrste laboratorijskih ispitivanja, što primorava prerađivačke kompanije da koriste usluge iz inostranstva, što je finansijski i vremenski skupo**
- **Jedinstveni dizajn intervencija donatorske podrške nije se bavio hitnim potrebama sabirnih centara i poljoprivrednika. Farmeri i sabirni centri predlažu pristup zasnovan na potražnji**
- **Nepodržane poreske politike - PDV-a u iznosu od 18%, zbog čega punktovi sakupljaju podatke o svojoj prodaji kako bi ostali ispod granice PDV-a. Stoga sabirni centri oštećuju njihove bankovne izvode, što zauzvrat ograničava njihov pristup kreditima. Pored toga, jedan od intervjuisanih predstavnika sabirnog centra istakao je da postojeći računovodstveni zahtevi ne uzimaju u obzir moguće štete na robu, što je vrlo verovatno posebno za NDŠP**
- **Formalizacija kultivatora / sakupljača. Na osnovu podataka prikupljenih od prerađivačkih kompanija, značajan udeo kultivatora / sakupljača nije formalizovan, tj. Oni ne poseduju identifikacioni broj farmera (NIF)**

preko kojeg bi morali da plate 1% na svoj prihod. U nekim slučajevima je prerađivačka kompanija pokrila ovaj trošak

Ako se gore navedeni izazovi pravilno reše, a faktori uspeha maksimiziraju, sektor ima sledeće mogućnosti:

- **Dalje proširenje u pogledu proizvedene i izvezene količine širenjem postojećih aktera i uključivanjem novih učesnika**
- **Diverzifikacija proizvoda, sa povećanom dodatom vrednošću**
- **Povećana produktivnost korišćenjem novih mašina i povećan broj kako-znati obuka, studijskih poseta, učešćem na sajmovima itd.**
- **Mladi bi mogli biti podstaknuti da studiraju u ovoj oblasti**
- **Proširiti tip aktera, na primer većom upotrebom specijalizovanih distributera koje trenutno koristi vrlo mali broj sabirnih centara**
- **Proširiti broj preduzeća koja direktno izvoze - jer trenutno postoji 10 takvih preduzeća. Zbog toga postoji potreba za pružanjem paketa prilagodene podrške i korišćenja iskustva postojećih izvoznih preduzeća**

Širenjem sektora zaposlili bi se pojedinci iz ruralnih područja u nepovoljnom položaju, čije su mogućnosti ili da ostanu zavisni od socijalne pomoći ili da decu pošalju u inostranstvo na rad. Pravilno osmišljene mere podrške takođe bi se bavile sezonalnošću sektora, što demotivira angažovanje posebno mladih u sektoru. Važnost podrške ženama u ovom sektoru takođe je prepoznao glavni izvršni direktor Kosovske agencije za ravnopravnost polova. Potreba za najboljim informisanjem žena u ruralnim područjima o raspoloživim mogućnostima i finansijskoj podršci smatrana je neophodnom. Generalni direktor je takođe naglasio da postoji potreba da lokalne NVO blisko saraduju sa lokalnom zajednicom. Takođe je predloženo da postoji opseg za obuku žena za pripremu zahteva za subvencije i grantove, sa fokusom na jednostavnije prijave koje žene lako mogu pripremiti.

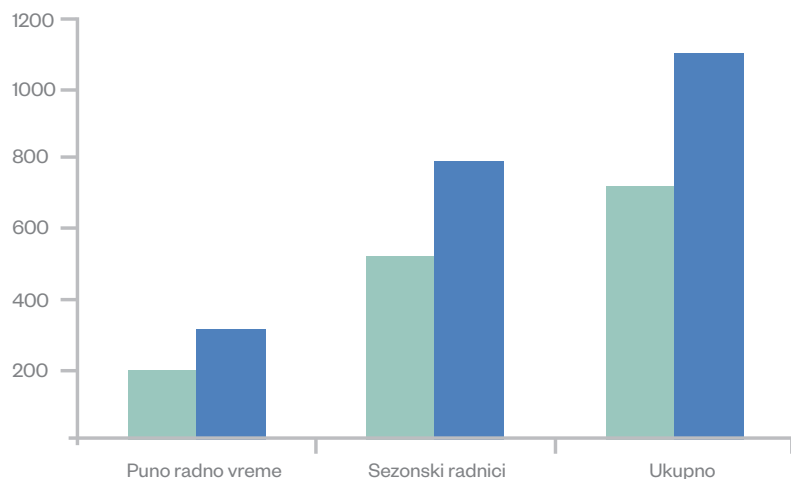
04

ŽENE U SEKTORU LAB-A I NDŠP-A

Žene transformišu sektor LAB-a i NDŠP-a

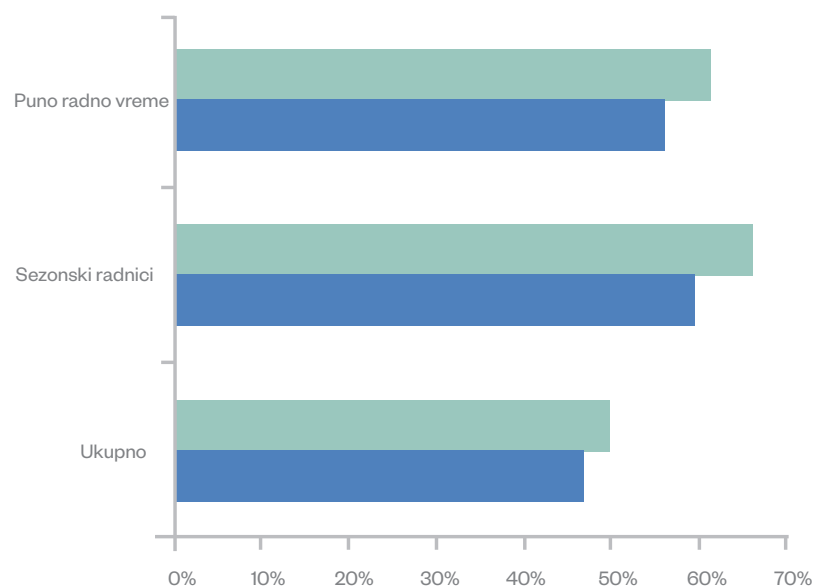
Prema nedavnom izveštaju ORGANIKE (2020), u 2018 godini, sektor LAB-a i NDŠP-a zapošljavao je 1.109 pojedinaca, što je porast od 53% u odnosu na 2017 godinu (slika 1). Povećanje se primećuje kod radnika sa punim radnim vremenom i kod sezonskih radnika, i to 61% i 51%, respektivno. Važno je napomenuti da je ukupno (rad sa punim radnim vremenom i sezonski) došlo do značajnog povećanja broja manjina 79 radnih mesta prošle godine na 271 radno mesto 2018. Primarni podaci prikupljeni u okviru ovog istraživanja sugerišu da se u proseku jedna zbirka centar sakuplja od 50-70 kultivatora / sakupljača - od kojih su većina žene.

Figura 1: Zaposlenost u sektoru LAB-a i NDŠP-a Izvor: ORGANIKA, 2020.

IZVEŠTAJ ORGANIKA ZA 2020 GODINU, POZIVAJUĆI SE NA PODATKE ZA 2017 I 2018 GODINU, POKAZUJE DA ŽENE PREDSTAVLJAJU VAŽAN UDEO RADNE SNAGE U SEKTORU LAB-OVA I NDŠP. U 2018 GODINI NDŠP I LAB-OVI, ŽENE SU ČINILE 62% UKUPNE ZAPOSLENOSTI - RAST OD 6 PROCENTNIH POENA U ODNOSU NA 2017 GODINU. PREMA VRSTI ZAPOSLENOSTI, U 2018 GODINI ŽENE SU PREDSTAVLJALE POLOVINU ZAPOSLENJA SA PUNIM RADNIM VREMENOM I DVE TREĆINE SEZONSKOG ZAPOSLENJA.

Figura 2: Žene kao udeo zaposlenih pojedinaca u sektoru LAB-a i NDŠP-a

U ovom poglavlju fokus analize je ispitivanje uloge žena u tom sektoru, njihovih izazova, mogućnosti i podrške potrebne za ostvarivanje koristi od dostupnih prilika. Ova analiza se zasniva na informacijama prikupljenim tokom intervjua i diskusija u fokus grupama. Analiza je data odvojeno za kultivatore / sakupljače, sabirne centre i prerađivačke kompanije.

4.1 Sakupljanje NDŠP-a i uzgoj LAB-a

Podaci prikupljeni putem intervjua i diskusije u fokusnim grupama otkrili su da prikupljanje i uzgajanje LAB-ova uglavnom obavljaju žene, dok sakupljanje NDŠP uglavnom obavljaju muškarci. Sakupljanje pečurki od strane muškaraca povezano je sa rizikom i teškim radom. Pre nego što su se pridružili tom sektoru, neki su bili nezaposleni, dok su drugi radili u poljoprivrednom sektoru. Potonja grupa prešla je na LAB-ove i NDŠP-ove, jer su oba profitabilnija.

Žene koje se bave ovim zadacima, kao i sabirni centri i prerađivačke kompanije, sakupljanje i obrađivanje smatraju pogodnim poslovima. Ovaj zadatak obično organizuju žene u 40-ima ili 50-ima, sa nižim nivoom obrazovanja i bez prethodnog radnog iskustva osim u poljoprivredi. Prihod ostvaren od ove aktivnosti predstavlja važan prihod za domaćinstva, jer je većina posećenih u okviru ovog istraživanja bila ili korisnica socijalne pomoći ili boračke penzije. Potonji, prema postojećim zakonskim odredbama, sprečava primaocce da ostvare bilo kakav prihod. Jedna od prednosti angažmana u sektoru je ta što je prodaja sigurna, to je posao koji se smatra pogodnim za žene jer su preciznije, nežnije i imaju više strpljenja.

Tokom ovog istraživanja, svi kultivatori / sakupljači izjavili su da novac dobijaju u trenutku kada biljke dostavljaju u sabirne centre. S obzirom na ovakav način plaćanja i činjenicu da ostvareni prihod od kultivacije / sakupljanja LAB-ova i NDŠP predstavlja važan finansijski izvor za porodicu, da svi članovi porodice rade zajedno i osiguraju minimalne standarde kvaliteta. Jedna žena je izjavila da „pazimo na proces uzgajanja cveća, jer nam je potreban novac za pokrivanje životnih troškova.“ Budući da su žene vlasnice proizvoda, ovo je doprinelo njihovom osnaživanju u domaćinstvu i zajednici.

Sektor je prilično organizovan, a kultivatori / sakupljači pružaju samo jedan sabirni centar. Njihovi proizvodi se prodaju u potpunosti.

**PAZIMO NA PROCES UZGAJANJA
CVEĆA, JER NAM JE POTREBAN
NOVAČ ZA POKRIVANJE ŽIVOTNIH
TROŠKOVA.'**

Izazovi sa kojima se suočavaju kultivatori/sakupljači

Posedovanje malih parcela zemlje smatralo se prednošću, jer bi ih žena i članovi njene porodice mogli obraditi. Veće zemljišne parcele zahtevaju pristup ili upotrebu mašina kako bi se odgovorilo na težak posao tokom špica sezona kako to diktiraju specifičnosti određenih kultura koje zahtevaju veće površine za obradu. Međutim, mora se naglasiti da se zahtevi za većim zemljišnim parcelama i opremom razlikuju u zavisnosti od vrste kultivisanih LAB-ova: za neke vrste kao što su slez, neven ili cijan obično se obrađuju na malim zemljišnim parcelama i veći deo posla obavlja se ručno, dok se za kamilicu, kovnicu ili koprivu prikladnije su veće zemljišne parcele i poljoprivredne mašine su važne.

Nedostatak kapaciteta za navodnjavanje

Na nekim lokalitetima nedostatak kapaciteta za navodnjavanje pomenut je kao prepreka povećanju kapaciteta i povećanju produktivnosti. Kultivatori su često morali da nose vodu sa udaljenih lokacija, bilo kamionom, bilo ručno. U proseku su troškovi za jedan bunar iznosili 1.500 evra, ali su varirali u zavisnosti od dubine. Jedan od predstavnika sabirnih mesta predložio je da bi bilo efikasno ako se bunar otvori na mestu koje bi povećalo kapacitete za navodnjavanje grupi farmera.

Nedostatak opreme

Iako su uložena sredstva u sve sabirne centre, postoji dodatna potreba za opremanjem novim mašinama i opremom, što bi podržalo proširenje kapaciteta, ali i povećalo kvalitet robe i produktivnost rada. Informacije prikupljene iz intervjua sa kultivatorima / sakupljačima, punktovima za sakupljanje i prerađivačkim kompanijama otkrile su da, iako su donatori podržali neke od kultivatora / sakupljača, postoji dodatna potreba da ih se podrži potrebnom opremom i alatima, najčešće pominjane sušare. Žene kultivatori / sakupljačice spomenule su potrebu za moto kultivatorima. Neki od intervjuisanih kultivatora / sakupljača podržani su preko sabirnih punktova / prerađivačkih preduzeća sušarama i opremom, ali nisu bili korisnici MPŠRR ili opštinskih subvencija ili grantova. Većina njih nije bila obavestena ni o kakvim mogućnostima finansiranja ni od vlade ni od donatora. U nekim slučajevima podršku u opremi pružali su sabirni centri i prerađivačka preduzeća. Iako su sve intervjuisane žene spomenule nedostatak opreme, zahtevi su se uglavnom odnosili na sušare i male kamione, a nije pomenuta nijedna inovativna oprema. Izuzetak je bilo sabirno mesto iz Štrpca, koji je napomenuo da postoji potreba za mrežama za zaštitu od grada. To bi smanjilo potencijalni gubitak poljoprivrednika.

Sezonalnost

U proseku, u zavisnosti od biljaka / plodova, kultivatori / sakupljači rade oko 3-5 meseci tokom godine. To implicira da nisu zauzeti do kraja godine, a to takođe demotivise posebno mlade da se uključe u sektor. Stoga je od najveće važnosti pružiti podršku ženama u utvrđivanju načina za širenje njihovih aktivnosti tokom dužeg perioda.

Snabdevanje semena / sadnica, uticaj na kvalitet i troškovi za žene poljoprivrednice

Na osnovu diskusija, seme se smatra skupim, dok su sabirni centri i prerađivačke kompanije kvalitet semena istakli kao izazov. Do sada su ih obezbeđivali punkтови / procesori. Iako je ovo bilo od velike podrške za kultivatore, prema obrađivačima ovo je pogodna opcija za njih jer su uvereni u kvalitet biljaka. Međutim, ako se ova praksa ne nastavi, potrebno je razmotriti načine za podršku kultivatorima.

Organska poljoprivreda

Intervjui i diskusije u fokus grupama pokazali su da zbog visoke cene za sertifikaciju poljoprivrednici ne certificiraju svoje zemljište. Skupi troškovi za sertifikaciju takođe su naznačeni u Zelenom izveštaju MPŠRR-a za 2019. godinu. Međutim, rečeno je da ovaj aspekt treba razmotriti i prijavljeno je da se vode diskusije o modelu grupne sertifikacije. Međutim, vlasnik sabirnih mesta ovo smatra neprikladnom opcijom jer će sav rizik staviti na sabirna mesta.

Mobilnost žena

Kultivatori / sakupljači nose svoje proizvode do sabirnih mesta. Kada su sabirna mesta na udaljenoj lokaciji i pošto žene nemaju transportna sredstva, prevoz obavljaju njihovi muževi ili sinovi, koji takođe prikupljaju prihod sa sabirnih mesta. U retkim slučajevima sabirna mesta sakupljaju proizvode direktno od kultivatora / sakupljača. Zauzvrat, s obzirom na to da muškarci obavljaju prevoz, oni takođe postaju kontakt tačke za sakupljanja i prerađivačka preduzeća. Stoga bi razvijanje modela prevoza i pristupa javnom prevozu osiguralo da žene kao kultivatorke / sakupljačice primaju uplate i zauzvrat same upravljaju finansijskim prihodom.

Osiguranje kvaliteta: obrazovanje i obuka

Svi intervjuisani kultivatori / sakupljači imaju niže obrazovanje i niko od njih nije imao obrazovanje u poljoprivredi. Obuku sakupljača / kultivatora uglavnom su obezbeđivali sabirni punkтови i / ili prerađivačka preduzeća, a veštine su se takođe sticale učenjem kroz rad. Nijedan od kultivatora nije bio upoznat sa veb lokacijama ili izvorima za ažuriranje svog znanja o tom sektoru. Obuka koju je PPSE-Swisscontact pružao putem Vibera pomenuta je kao važan pristup razvoju kapaciteta postojećih, ali i budućih kultivatora / sakupljača.

PPSE je pružio trenersku podršku tokom 6 meseci kao najbolju praksu koja je razvila kapacitete osoblja sabirnog centra i kultivatora / sakupljača. Važno je reorganizovati treninge za rukovanje posle berbe, uključujući postupak sušenja.

Tokom posmatranja na terenu, postalo je očigledno da je kultivatorima potreban specijalizovan savet i da nauče najbolja uputstva o održavanju ispravnih objekata i zdravstvenih uslova životne sredine na terenu; bilo u području gde obrađuju LAB-ove, u području sušare ili potrebnog nivoa održavanja i čistoće opreme.

Mogućnosti i potrebna podrška

Doprinos žena održivom preživljavanju

Pogodan i dopadljiv sektor za žene u ruralnim područjima sa potencijalom za širenje

Tokom intervjua sa ženama angažovanim u tom sektoru, postalo je očigledno da žene vole da rade u ovom sektoru i njihovo blagostanje je vremenom napredovalo. Sada postoji zajednica žena koja radi u sektoru, što takođe koristi njihovoj izgradnji kapaciteta, ali one takođe služe kao podrška zajednici jedna drugoj. “Ima mesta za sve, tako da jedni druge ne doživljavamo kao takmičare, već kao partnere”, izjavila je jedna od žena koje se kultivisu. Iako sektor LAB-a smatraju veoma profitabilnim sve intervjuisane osobe u okviru ove studije, muškarci su manje zainteresovani za rad sa LAB-ovima, što smatraju “ženskim poslom”. To je takođe naglašeno tokom diskusije u fokusnoj grupi sa muškarcima, koji su izvestili jedan primer kada je čovek radije radio na teškim poslovima u građevinskom sektoru i zarađivao, na primer, 400 evra mesečno, umesto da radi u zemlji MAP-a sa zemljom koji je posedovao, što bi mu donelo oko 5.000 evra podeljeno na 12 meseci, prosečna zarada od 400 evra. ‘Žene su zadovoljne malim primanjima, dok se muškarci odlučuju da puno zarađuju’, izjava je jedne od učesnica. Kao rezultat toga, muški učesnici diskusije u fokusnoj grupi naglasili su da je lakše privući žene u taj sektor.

Svi intervjuisani sakupljači / kultivatori želeli bi da povećaju svoje kultivacijske kapacitete i izjavili su da imaju potvrde sa sabirnih mesta da će njihovi proizvodi biti kupljeni. Svaki od njih povećao bi svoj kapacitet sa 5 na 60 hektara.

‘IMA MESTA ZA SVE, TAKO DA JEDNI DRUGE NE DOŽIVLJAVAMO KAO TAKMIČARE, VEĆ KAO PARTNERE’

Opseg za diverzifikaciju biljaka / plodova kultivatora

Kao što je prethodno objašnjeno, žene su voljnije proširiti svoje aktivnosti kako bi im omogućile da produže period svojih aktivnosti. To se može postići profesionalnom analizom “revizije” postojećih kultivatora / sakupljača, tako da oni diverzifikuju svoje proizvode / biljke / voće kako bi omogućili njihovu aktivnost u dužem vremenskom periodu. Angažovanje u jednom / nekim procesima koje sprovodi sabirna tačka je drugi izvodljiv pristup, ali koji bi zahtevao dodatna ulaganja za kultivatore / sakupljače. Kako je izvestio jedan od predstavnika sabirnih centara, postoji tendencija uzgajivača da prate svoje vršnjake, pa tako Štrpce 90% gaji bobice, dok bi se moglo raznovrsiti u borovnicu i crvenu ribizlu, što bi omogućilo diverzifikaciju njihovog rizika.

Opseg za diverzifikaciju proizvoda sabirnih centara

Proširenje perioda angažovanja kultivatora može se postići i kroz diverzifikaciju proizvoda na sabirnim mestima / prerađivačima. Na primer, jedno od preduzeća u ženskom vlasništvu proizvodi kreme za lice i ulja sa začinskim biljem, za kojima je velika potražnja i koja bi mogla da angažuju žene kultivatorke tokom sezona van sezone. Ovo će povećati kapacitet sabirnih mesta / prerađivača, zauzvrat povećavajući njihov izvozni potencijal. Da bi se iskoristile koristi od dostupnih mogućnosti, potrebno je osmisлити prilagođenu podršku koja bi obuhvatila opremu, obrazovanje i obuku, uključujući obuke iz menadžmenta. Glavni izvršni direktor Kosovske agencije za ravnopravnost polova (AGE) nagovestio je da donatori i vlada mogu da podrže sektor putem odgovarajućih fondova i AGE bi bio spreman da saraduje na primeni ovog pristupa.

Obezbeđivanje pristupa kvalitetnom semenu / sadnicama

Da bi se osigurao kvalitet sadnica, najprihvatljivija opcija je uspostavljanje rasadnika za proizvodnju sadnica za LAB-ove. Obezbeđivanje visokog kvaliteta LAB-ova je od centralne važnosti, znajući da je većina LAB-ova namenjena izvozu i da treba da budu sertifikovane kao organske. Organski standard ima visoke kriterijume i zahteva da zemljište, seme / sadnice budu i organske, što kriterijumi ne može da ispuni svaki pojedinačni poljoprivrednik.

"Natyre mirënjohës përjetë"

Çajra Organike

- Çaji përmban antioksidues
- Çaji është pa kalori
- Çaji rrit metabolizmin tuaj
- Çaji rrit imunitetin
- Çaji iu mbron kundër kancerit
- Çaji ulë rrezikun e atakut të zemrës
- Çaji ripërtrinë çelizat e trurit
- Çaji të jep një buzëqeshje të ëmël
- Çaji ju mban të hidratuar
- Çaji mbron kockat

Qendra për kultivim, grumbullim
dhe përpunim të bimëve medicinale

Punojmë ndershëm dhe jetojmë

4.2 Sabirni centri, sakupljanje i obrađivanje biljaka i plodova

Slično kultivatorima / sakupljačima, sabirnim mestima obično upravljaju članovi porodice. Svi intervjuisani vlasnici sabirnih mesta takođe su uključeni u proces kultivacije. Sabirna mesta snabdevaju velike prerađivačke kompanije, koje zatim direktno izvoze. Većina sabirnih centara je u vlasništvu muškaraca. Za žene kultivatorke, žene koje vode punktove za sakupljanje bile su ključne u njihovoj odluci da se pridruže sektoru. Svaki od intervjuisanih sabirnih centara snabdevan je od 20-70 kultivatora / sakupljača, pružajući prihod 20-70 porodica uglavnom iz ruralnih područja.

Izazovi sa kojima se suočavaju sabirna mesta

Na osnovu informacija prikupljenih u okviru ovog istraživanja, glavni izazovi za sabirna mesta detaljno su obrazloženi u nastavku.

Ograničen pristup finansijama i skupi zajmovi

Pristup finansijama je najčešće pominjani izazov za povećanje kapaciteta sabirnih centara. Pristup bespovratnim sredstvima iz MPŠRR smatra se teškim, s obzirom na njihove stroge kriterijume. Podrška donatora bila je presudna za razvoj sektora, ali zahtjev za sufinansiranjem smatra se strašnim. Predstavnici sabirnih centara nagovestili su da se više neće prijavljivati za zajmove, jer se to pokazalo teško za njih.

Upravljanje dobavljačima

Za sabirna mesta u vlasništvu žena smatra se izazovnim upravljanje procesom sakupljanja. Ovo je povezano sa nedostatkom prevoznih sredstava na strani žena kultivatora / sakupljačica i žena kao vlasnica sabirnih mesta. Kao posledica toga, veći deo "posla" obavljaju muškarci koji pregovaraju o cenama sa muškim roditeljima za posao koji obavljaju njihove supruge / ćerke.

Nedostatak vlasništva nad zemljištem

Nedostatak vlasništva nad zemljom pomenut je kao ključni izazov za sektor, jer je većina zemlje i dalje pod imenom očeva / dedova. Kao rezultat toga, poljoprivrednici nisu u mogućnosti da se prijave za kredite, koji su iako skupi, bili važni u razvoju sektora. Jedna od prerađivačica u vlasništvu žena izjavila je da je nedostatak vlasništva nad zemljom jedna od glavnih prepreka za njihov poslovni razvoj.

Nedostatak opreme / mašina

Većina predstavnika sabirnih mesta naglasila je da nedostatak mašina i opreme sprečava njihovo poslovanje i diverzifikaciju njihovih proizvoda. Najčešće zapažene mašine uključuju sušare i frižidere sa brzim zamrzavanjem. Iako su poslednjih godina donatorske organizacije pružale značajnu podršku čak i u pogledu sušara, ove vrste opreme uglavnom su pripale velikim sektorima. Stoga su farmerke ili

mala ženska preduzeća i dalje potrebne za ovu vrstu podrške u opremi. Za njih, kako su istakli mnogi ispitanici, čak i jedna sušara dala bi snažan podsticaj njihovim aktivnostima, promenivši im život. Iako je podrška donatora bila visoko cenjena, uobičajena primedba je bila da su donatori ograničavali vrstu opreme za podršku. Pored toga, donatori su takođe podigli žalbe na kvalitet kupljene opreme / mašina i predlog je bio da se podnosiocima zahteva dozvoli da izraze svoje potrebe i da kupe mašine / opremu koja odgovara njihovim potrebama. Nekoliko intervjuisanih predstavnika spomenulo je ovaj zahtev za prilagođeni, a ne jednoznačni pristup. Boor (2019) je izvestio da proizvođačima LAB-ova na Kosovu nedostaju odgovarajuće mašine za ekonomsku i pravilnu obradu. Tokom terenskog rada primećeno je da neki kultivatori nisu imali pristup specijalnim mašinama za pripremu tla, uklanjanje korova i žetvu. Ovo su neke od prerađivačkih kompanija pomenule kao ograničeno.

Ograničeni kapaciteti

Ograničeni kapaciteti navedeni su kao prepreka za postajanje direktnim izvoznicima. S obzirom na postojeći fizički prostor i opremu, uprkos dostupnoj potražnji, sabirni centri ne mogu proširiti svoj kapacitet, što je jedna od glavnih prepreka da postanu direktni izvoznici. Umesto toga, oni ostaju u istoj poziciji kao i pre i prodaju velikim prerađivačkim kompanijama, koje zatim usmeravaju izvoz svojih proizvoda.

Sistem upravljanja kvalitetom

Informacije prikupljene tokom ovog istraživanja i zapažanja sabirnih centara sugerišu da nedostaje iskustva u upravljanju centrima. Na primer, retko je da u sabirnom centru bude postavljena osoba koja predviđa kvalitet primljenih biljaka i plodova. Provera kvaliteta je važan zadatak i zato je neophodno pružiti podršku u uspostavljanju sistema upravljanja kvalitetom.

Izazovi novčanog toka

Sabirni centri suočeni su sa izazovima likvidnosti. Iako farmerima plaćaju na mestu kada primaju biljke i voće, neki od njih su izjavili da se plaćanja od prerađivačkih kompanija ponekad odlažu. Međutim, nije bilo konkretnih ideja kako se to može prevazići.

Diverzifikacija proizvoda

Neki od sabirnih centara, pored sakupljanja proizvoda, bavili su se i preradom, a to su voćni sokovi, kreme za lice, ulja, džem itd. Kombinacija sakupljanja i proizvodnje važna je za širenje poslovanja, diverzifikaciju rizika i produženje radnih meseci tokom godine. Na primer, jedan od sabirnih centara koji trenutno sakuplja šumsko voće od sakupljača i kultivatora i zamrzava ih, uz podršku PPSE, planira da započne sušenje šumskog voća. To će omogućiti smanjenje troškova zamrzavanja robe i smanjenje gubitaka usled velike krhkosti šumskog voća. Vlasnik je nagovestio da će isplativije sušiti neko voće jer je sušenje jeftinije u poređenju sa držanjem zamrzivača. Za donošenje adekvatnih odluka važno je prikupiti ekonomske podatke i izvršiti proračun troškova proizvoda za pojedine vrste - dok je većina uzgajivača znala za prosečan promet za jedan hektar, niko od njih nije mogao da odgovori na pitanja u vezi sa troškovima.

Konverzija u kompaniju za mini preradu

Slično kultivatorima, sabirni centri su predmet sezonskog rada. Tokom diskusija i intervjuova u fokus grupama konstatovano je da u saradnji sa prerađivačkim kompanijama sabirni centri mogu delovati kao mini procesori. Njihovo angažovanje bilo bi definisano u koordinaciji sa prerađivačkim kompanijama, na osnovu njihovih potreba, bilo da zamene neku od njihovih aktivnosti ili podrže prerađivačke kompanije u preradi dodatnih proizvoda, uglavnom posredničkih. To bi zahtevalo blisku saradnju i izradu zajedničkog plana koji bi bio od koristi i kompanijama za preradu i sabirnim mestima.

Korišćenje proširenih usluga / distributera

Kao što je gore rečeno, preduzeća u vlasništvu žena nisu koristila specijalizovano osoblje, već su pokušavala da pokriju sve zadatke u centru, u nekim slučajevima podržane od članova njihovih porodica - od kojih nijedan nije bio kvalifikovan za izvršene zadatke. Tokom terenskog rada primećen je dobar primer delegiranja zadataka iz preduzeća u vlasništvu žene izvan sektora LAB/ NDŠP - a, jedan uzgajivač šparoga i proizvođač konzerviranih šparoga koristi distributera koji brine o prodaji. O ovoj usluzi u lancu treba da razmišljaju druge žene, posebno za prodaju na Kosovu. Ova usluga će osloboditi deo njihovog logističkog tereta i omogućiti više vremena za druge zadatke u centru. Veća prodaja u realnom trgovinskom sektoru pomenuta je kao jedna od prednosti prodaje na Kosovu.

Korišćenje ICT alata

Gotovo sve intervjuisane osobe izjavile su da koriste platforme zasnovane na Internetu kao što su Facebook, Instagram, Viber i

WhatsApp. Smatraju da postoji potreba da se ove platforme koriste za treninge i za kupovinu na mreži. Neka mesta za prikupljanje i procesori već su započeli prodaju putem Interneta i ovo smatraju važnim kanalom prodaje. Stoga su obuke za upotrebu ICT alata pomenute kao važne za njihovo poslovanje.

4.3 Preduzeća za preradu i izvoz

Kao što je gore napomenuto, određena obrada se odvija i u sabirnim centrima. Prema novorazvijenoj bazi podataka Udruženja ORGANIKA (2020 godine), postoje 33 procesora, od kojih su samo 3 u vlasništvu žena. Međutim, iz terenskog rada identifikovali smo malo drugih sa ženama suvlasnicama. Što se tiče kompanija izvoznica, baza podataka prikazuje samo 9 izvoznika, od kojih je samo jedan u vlasništvu žene. Međutim, tokom terenskog rada, u jednoj kompaniji žena je bila suvlasnik, sa planovima da postane jedini vlasnik kompanije. U ovom odeljku neke prepreke se odnose samo na prerađivačke kompanije, bez obzira na njihovu izvoznu aktivnost. Iako većina prerađivačkih preduzeća u muškom vlasništvu ima dugu tradiciju, preduzeća u vlasništvu žena bila su mlada u svom poslovanju. Iako su bile u vlasništvu žena, muškarci iz porodice bili su važna podrška.

Važno je naglasiti da profil žena i muškaraca u prerađivačkim preduzećima sa kojima su intervjuisane ove studije ima veoma različit profil. Na prvi pogled, prerađivačke kompanije u vlasništvu žena izgledaju kao sabirni centar, imaju manje od 5 zaposlenih - svih članova porodice i nemaju administrativno / logističko osoblje, koje je presudno za poslovanje preduzeća. Iz tog razloga biće predstavljene posebne prepreke za ženska preduzeća.

Izazovi sa kojima se suočavaju prerađivačke kompanije

Administrativni teret u zemljišnim dozvolama

Birokratske procedure pomenute su kao zabrinjavajuće pitanje. Jedna od kompanija nalazila se na poljoprivrednom zemljištu, što je onemogućavalo izgradnju skladišta, dok izgradnja u iznajmljenom mestu nije izvodljiva opcija. Druga kompanija je oko godinu dana čekala dozvolu za zemljište, što je sprečilo njihovo proširenje kapaciteta.

Kultivatori kojima nedostaje finansijska podrška

S obzirom na to da učinak u jednom od lanaca vrednosti utiče na sve ostale, nedostatak ulaganja kultivatora i nedostatak veština upravljanja kvalitetom utiču na rezultate i profitabilnost prerađivačkih kompanija. U nedostatku finansijskih izvora, prerađivačke kompanije su prisiljene da podržavaju kultivatore često čak i semenjem. Obezbeđivanje semena omogućava prerađivačima da imaju kvalitet pod kontrolom. Kao što je gore rečeno, neformalna aktivnost poljoprivrednika je još jedno zabrinjavajuće pitanje, jer prerađivači moraju da pokriju porez

od 1%, ali takođe moraju da održe gotovinu kako bi zadovoljili dnevne zahteve poljoprivrednika.

Nekvalifikovano osoblje u preduzećima

Većina kompanija je izvestila da njihovi radnici imaju nisku kvalifikaciju, a retko je da su završili obrazovanje u oblasti koja se odnosi na taj sektor. Kao rezultat, poslodavci moraju da obuču svakog pojedinog radnika, što je skupo ako se uzme u obzir da neke kompanije moraju zapošljavati radnike svake sezone.

Sezonska aktivnost koja dovodi do nedovoljne iskorišćenosti kapaciteta pominje se kao preča prepreka

Kao što je navedeno u poglavlju 3, prerađivačke kompanije ne koriste svoj obrtni kapital. U poređenju sa sabirnim centrima, prerađivačke kompanije posluju u dužem vremenskom periodu između 6-8 meseci, dok je jedna velika kompanija uspela da ostane aktivna 11 meseci, a samo jedan mesec. Ovo kraće trajanje poslovanja negativno je uticalo na kompanije i zaposlene.

Prepreke specifične za prerađivačke kompanije u vlasništvu žena Ograničeni kapaciteti - nedovoljna ponuda

Potražnja za NDŠP i LAB-ovima na nacionalnom i međunarodnom tržištu nije zadovoljena. Jedan od razloga bio je povezan sa nedostatkom kapaciteta da se odgovori na sezonsku potražnju. Ova barijera bila je posebno izražena za prerađivačke kompanije u vlasništvu žena. Ovo je bilo posledica ograničenog pristupa finansijama zbog nedostatka vlasništva nad zemljištem.

Nedostatak iskustva u izvoznim aktivnostima

Prerađivači u ženskom vlasništvu nisu bili povezani sa međunarodnim tržištima, ali su se oslanjali na velike prerađivačke kompanije koje su direktno izvozile njihovu robu. Iako bi intervjuisane žene želele da postanu direktni izvoznici, nisu istraživale zahteve i izazove sa kojima se mogu suočiti. Tokom razgovora sa muškarcima u fokus grupi rečeno je da je ženama teško da se angažuju i vode izvoznju kompaniju, mada o tome nije bilo jakih argumenata, pored činjenice da žene imaju više poteškoća u uspostavljanju mreža.

Nedostatak upravljačkih veština

Tokom diskusija primećeno je da prerađivačima u ženskom vlasništvu upravlja jedno lice, a nema podršku za istraživanje tržišta, logistiku i druge specifične zadatke. Jedna od žena koja je na veb lokaciji Udruženja ORGANIKA navedena pod prerađivačima radila je samostalno, pokušavajući da upravlja kolekcijama od mnogih farmera različitih proizvoda, prateći promene na tržištu i koordinirajući snabdevanje prerađivačkih kompanija. Iako se nedostatak specijalizovanog osoblja može objasniti veličinom procesora i sezonskom prirodom

posla, jednoj osobi je teško da se nosi i poseduje potrebne veštine za sve zadatke. Stoga postoji potreba za pružanjem obuka u vezi sa upravljanjem.

Nedostatak preduzetničkog napora

Intervjuisane žene koje su se bavile preradom uglavnom su radile sa članovima svoje porodice. Iako su žene marljive i kreativne u svojim idejama, na osnovu diskusija i zapažanja, čini se da nedostaje preduzetničkog napora i kreativnosti za razvoj poslovanja. Žene su manje oklevale da rizikuju i lako su se zadovoljavale svojim poslovnim uspehom, najverovatnije zbog nižih ambicija i stavova sklonih riziku. Važno je ojačati ovaj aspekt motivacionim programima ili programima obuke za lidere koji su dizajnirani posebno za njih, kako bi mogli da teže svom poslu i budu spremni na konkretne korake.

Nedostatak specijalizovanog osoblja

Kao što je gore navedeno, prerađivačkim preduzećima u vlasništvu žena uglavnom su upravljali / pomagali i upravljali članovi porodice, od kojih većina nije bila kvalifikovana za zadatke koji se odnose na administraciju preduzeća, marketing, logistiku itd. To je delimično zbog njihove veličine, ali to može biti i stav žena u poslu koje žele sve da rade same. Iako je u kratkom roku ovo možda izvodljiva opcija za profitabilnost, dugoročno možda neće biti dobro rešenje. Stoga bi bila korisna pravilna "revizija" prerađivača u vlasništvu žena, praćena jasnim i konkretnim preporukama.

Nedostatak prilagođene podrške

Donatorska zajednica pruža podršku ženama u sektoru LAB-ova i NDŠP-a, ali nedostaje podrška vlade. Iako su udruženja obavestena o svom angažmanu u tom sektoru, posebne potrebe žena nisu uzete u obzir. Pristup sajmovima i studijskim posetama takođe je bio ograničen, uglavnom u korist muškaraca.

Mogućnosti za prerađivačke kompanije

Pozivajući se na podatke za 2018 i 2017 godinu, izveštaj Udruženja ORGANIKA za 2019 godinu navodi da sektor raste. Ovo istraživanje takođe to potvrđuje. Uprkos krizi COVID-19, većina prerađivačkih kompanija očekuje da će godinu završiti prodajom većom od one u 2019 godini. Svi intervjuisani procesori naveli su optimistične prognoze za naredne tri godine.

Angažovanje članova porodice

Većina prerađivačkih kompanija angažuje članove porodice, što se smatralo velikom imovinom za razvoj poslovanja. S obzirom na sezonske karakteristike posla, radnici zahtevaju intenzivne napore, što najbolje pružaju članovi porodice.

'TOKOM ŠPICE SEZONE RADIMO 7 DANA U NEDELJI, 24 SATA DNEVNO I NE MOŽEMO DA POZOVEMO RADNIKE, ALI OSLANJAMO SE NA ČLANOVE PORODICE'

izjava je jedne od prerađivačkih kompanija..

Diverzifikacija proizvoda

Iako je ovo spomenuto kao slabost sabirnih centara, neki od centara koji su i prerađivači obrađuju različite proizvode, poput ulja, krema za lice, hidratantnih krema, sirćeta. Međutim, uzimajući u obzir veliku potražnju, količine su prilično ograničene. Ovo je uglavnom zbog nedostatka mašina i opreme. Da bi se ženama pružila podrška u diverzifikaciji njihovih proizvoda, podrška bi se mogla pružiti podržavanjem njihovog prisustva na međunarodnim sajmovima, B2B sastancima, podrškom sa međunarodnim stručnjacima, pri čemu će žene biti informisane o najboljim praksama i dostupnim mogućnostima, pružanjem obuka / informacija putem video zapisa / Viber-a i organizacije radionica kreativnog razmišljanja.

Pojačana podrška udruženja

Udruženje ORGANIKA važan je izvor informacija za sektor, za obuke, sertifikacije, sajmove i studijske posete. Informacije se pružaju na albanskom i srpskom jeziku. Međutim, na pitanje o ulozi Udruženja u pružanju podrške ženama u MAP-ovima i NDŠP, ispitanici su izjavili da u ovoj oblasti nije bilo uloge. Štaviše, konstatovano je da je učešće žena na sajmovima počelo tek u poslednje 3 godine i to u vrlo ograničenom broju. Treba poboljšati saradnju sa Udruženjem Mjedra i Kosovskom organizacijom žene za žene. S obzirom na to

da se žene suočavaju sa različitim izazovima, ORGANIKA bi mogla da prilagodi određene aktivnosti poput obuka, sajmova, lobiranja i drugih aktivnosti za preduzeća u vlasništvu žena.

Veliko za budućnost: Prelazak na direktnog izvoznika

Za prerađivačke kompanije koje ne izvoze, glavna prepreka direktnom izvozu su ograničeni prerađivački i skladišni kapaciteti. Obično dobavljači zahtevaju snabdevanje velikim količinama proizvoda. Identifikacija partnera u inostranstvu takođe se vidi kao izazov, posebno za prerađivače u vlasništvu žena. Iako bi direktni izvoz u celini doneo veću dobit, neki prerađivači su izjavili da izvoz direktno povlači za sobom veći rizik u poređenju sa njihovim postojećim poslovanjem sa obezbeđenom prodajom. Iz intervjua je utvrđeno da je za kompanije koje se bave i planiraju da se bave izvoznim aktivnostima od presudne važnosti proučavanje regionalnih i tržišta EU. Na primer, jedan od predstavnika prerađivača objasnio je da region Štrpca ima vrstu jagodičastog voća koja je veoma tražena u Francuskoj i Belgiji, zbog čega je kompanija iz Srbije sklopila ugovor sa sabirnim punktom u Štrpcu, sa imaju za cilj izvoz u dve prethodno pomenute zemlje. Srbija je bogata jagodičastim voćem, ali ima vrstu koja je u Poljskoj mnogo jeftinija, pa stoga Srbiji nije isplativo da je izvozi u EU. Dugoročno, pod pretpostavkom da će postojeća preduzeća u vlasništvu žena rasti dalje, možda bi bilo uputno podržati jednu od prerađivačkih kompanija u vlasništvu žena u pravcu transformacije u kompaniju izvoznicu. To bi zahtevalo detaljnu i detaljnu analizu i pružanje niza podrške. Da bi se olakšala ova konverzija, važno je pružiti prilagođenu podršku donatora i vlade.

REFERENCE

Udruženje ORGANIKA, 2018, Osnovna studija za NDŠP i MAP sektor: https://organika-ks.org/wp-content/uploads/2019/03/Baseline-study-ofNWFP-and-AMP-sector-2018_compressed.pdf

Udruženje ORGANIKA, 2020, Izveštaj o proceni sektora nedravnih šumskih proizvoda i lekovitog aromatičnog bilja, <https://organika-ks.org/wp-content/uploads/2019/03/Sector-study-Final-Report.pdf>

Boor, B. 2019, Lanac vrednosti i analiza tržišta za MAPS - Kosovo, CETEP projekat, GIZ Kosovo.

EPPC, 2020, Istraživanje o zadovoljstvu i angažmanu na poslu u Albaniji i na Kosovu 2019: <https://aplikim.eppc.al/en/surveys-and-market-studies/104-work-engagement-survey/261-sondazh-mbi-kenaqesine-dhe-angazhimin-ne-pune-2019>

Haxhikadrija, A., Mustafa, A., and Loxha, A., 2019, Siromaštvo zaposlenih na Kosovu: [file:///C:/Users/ag/Downloads/ESPN_XK_TR1_2018-19%20on%20in-work%20poverty_final%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ag/Downloads/ESPN_XK_TR1_2018-19%20on%20in-work%20poverty_final%20(1).pdf)

KAS, Rezultati ankete o radnoj snazi 2012-2019: izdvojeno iz <https://ask.rks-gov.net/en/kosovo-agency-of-statistics/social/labour-market>.

MAFRD, 2019, Green report 2019: https://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/ENG_Raporti_i_Gjelber_2019.pdf.

Siddiqui, H., Gashi, A., Higgins, J., Dasgupta, B., and Pucilowski, M, 2018, Istraživanje radne snage i vremena na Kosovu, studija sprovedena na zahtev korporacije Millennium Challenge Corporation: <https://millenniumkosovo.org/wp-content/uploads/2018/11/MCC-Kosovo-Labor-Force-and-Time-Use-Study-Final-Research-Report-1.pdf>.

Swisscontact - PPSE, 2015, Podsektor nedravnih šumskih proizvoda - Analiza polova (Rodna analiza)

World Bank, 2019, Kosovo Country Report: Findings from the Skills towards Employment and Productivity (Izveštaj za Kosovo: Nalazi iz veština ka zapošljavanju i produktivnosti) Survey: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/209751557432399449/pdf/Kosovo-Country-Report-Findings-from-the-Skills-towards-Employment-and-Productivity-Survey.pdf>

Ime i prezime	Aktivnost Sakupljanje / uzgoj Sabirni centar Preduzeće za preradu	Pozicija u kompaniji	Ime kompanije	Lokacija	Broj zaposlenih	Vrsta proizvoda/ biljaka	Da li je i za sabirne centre uključen u proces obrade	Prodato Naziv firme Direktan izvoz	Prikupljanje od XX broja uzgajivača
Havushe Bunjaku +2 uzgajivača	Sakupljanje/ uzgoj	Vlasnik	99 Lule	Kishnica	1	LAB, čajevi, ulja, sirće, Kreme za lice, sapuni	Da	Nekoliko kompanija, ali i na Kosovu	17 aktivnih uzgajivača
Arbesa Veliu +2 žene uzgajivači	Sakupljanje/ uzgoj i procesuiranje	Agronomist	Agroflorentina	Polac, Skenderaj	10	Pečurke Divlje gljive, divlje šumsko voće i aromatične biljke		Direktan izvoz i prodaja Agroproduktu	50-60 aktivnih uzgajivača i sakupljača
Shqiponja Krasniqi i njen otac Shefqet Krasniqi 1 uzgajivač	Sakupljanje/ uzgoj i prerada	Menadžer	Agroshqiponja	Terpeze, Malisheve	6	Gljive, LAB I NDŠP		Prodaja Agroproduktu	107 ali stalno aktivnih 30
Azemine Domuzeti	Sakupljanje/ uzgoj	Vlasnik	Azemine Domuzeti	Dragash	10	LAB, divlje voće,	Ne	U nekoliko kompanija na Kosovu i Albaniji	52
Zarije Malsiu + 2 uzgajivača	Sakupljanje/ uzgoj	Vlasnik	BioFruti	Kaçanik	0	LAB, divlje voće,	Ne	Prodaja AgroProductu	20 aktivnih uzgajivača
Erbliina Avdijaj + 1 zaposleni	Prerada	Suvlasnik	Bliff	Istog	1	Organic teas	n/a	Prodaje se na lancima pijaca i restorana	0
Blinishta Beqiraj	Sakupljanje i uzgoj	Menadžer	Erbliin Beqiraj	Istog	1	LAB i divlje voće and	Ne	Prodaja AgroProductu	16
Bejtush/i Sadie Gashi + 2 zaposlena	Uzgoj i prerada	Vlasnik/ menadžer prodaje	Eurofruti	Mramor	21	Gljive i sitno voće	n/a	Direktni izvozilac	22 prikupljačka mesta uključujući oko 4,000-5,000 osoba
Majllinda Krasniqi	Sakupljanje, uzgoj i prerada	Menadžer	Fungo FF	Kamenica	10	NDŠP(gljive šumsko voće)			150 sakupljača
Stojan Milojevic	Sakupljanje, uzgoj i prerada	Vlasnik	Pepermint	Leposavic	12	LAB, divlje voće, eterična ulja, prerađena ulja	Da	Uglavnom izvoz u Europu i druge zemlje USA	35 aktivnih uzgajivača
Vlastimir Stojecetovic	Sakupljanje i prerada	Podržni menadžer	Sharr Berry	Shterpce	2	Gljive i šumsko voće		Hit Flores	50-70 sakupljača i uzgajivača
Qefsere Vuqiterna	Uzgoj i prerada	Suvlasnik i menadžer	Vicianum	Prishtina	1	LAB	n/a	Direktna prodaja finalnih proizvoda kroz lanac marketa i izvoz	0

Tabela A 1: Lista intervjuja

	Kompanija	Ime	Pozicija	Delatnost preduzeća / sabirnog centra
1.	Lorena Biofarm	Qazim Morina	Vlasnik	Sakupljanje uzgoj
2.	Flora Eko	Afrim Zejnullahu	Vlasnik	Sakupljanje, uzgoj, izvoz ,
3.	Agro 2000	Besart Krasniqi	Vlasnik	Sakupljanje
4.	Organic Herb	Lulzim Shala	CEO	Sakupljanje, uzgoj, izvoz ,
5.	Natyra	Ahmet Govori	Vlasnik	Sakupljanje, uzgoj, pakovanje
6.	Biofruti	Zarije Malsiu	Vlasnik	Uzgoj i sakupljanje
7.	99 LULE	Havushe Bunjaku	Vlasnik	Uzgoj i sakupljanje
8.	Azemine Domuzeti	Azemine Domuzeti	Vlasnik	Uzgoj i sakupljanje
9.	A.D.E Group	Sara Hashani	Agronomist	Uzgoj
10.	Vicianum	Qefsere Kulinxha	Suvlasnik i menadžer	Uzgoj i proizvodnja finalnih proizvoda

Tabela A 2: Lista učesnika sa fokus grupa

Nivo obrazovanja	Muškarci u radnoj dobi	Žene u radnoj dobi
Bez obrazovanja	1.2	5.3
Osnovno obrazovanje	3.3	9.4
Niže srednje obrazovanje	28.5	44.8
Više srednje obrazovanje	16.2	14.2
Više srednje stručno obrazovanje	38.1	16.6
Viša stručna sprema	3.1	1.4
Tercijalni stepen -BA stepen	7.9	7.2
Tercijalni stepen-MA nivo	1.5	1.0
Tercijalni stepen -Phs	0.1	0.0

Tabela A 3: Najviši nivo obrazovanja radno sposobnog stanovništva, prema polu Izvor: MCC LFTUS 2017.

Nivo obrazovanja	Udeo sopstvenog neplaćenog porodičnog rada
Bez obrazovanja	81.7%
Osnovno obrazovanje	81.3%
Niže srednje obrazovanje	55.5%
Više srednje obrazovanje	34.3%
Više srednje stručno obrazovanje	26.4%
Viša stručna sprema	18.4%
Tercijalni	9.8%
Postdiplomski	4.8%
PhD	1.6%

Tabela A 4: Neprijavljeni, neplaćeni porodični rad: distribucija po zanimanjima, 2015-2019 Izvor: MCC LFTUS, 2017

RAST JE VIŠE OD SAMOG RASTA

**ISTRAŽIVANJE NOVIH MOGUĆNOSTI ZA ŽENE U
SEKTORU LĚKOVITIH AROMATIČNIH BILJAKA I
NEDRVNIH ŠUMSKIH PROIZVODA**

MART 2021